

УДК 81'342.41

DOI: 10.36979/1694-500X-2024-24-2-88-93

**“ДРЕВНИЕ” (“ПЕРВИЧНЫЕ”) И “ВТОРИЧНЫЕ”
ДОЛГИЕ ГЛАСНЫЕ И ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЕ**

Т.А. Ашыралиев

Аннотация. Впервые в данной научной статье рассмотрены “древние” (“первичные”) и “вторичные” долгие гласные, их происхождение, место в области фонетики, возникшей в эпоху Возрождения, феномно-смыслоразличительные роли, сохранённые в языках. По данному вопросу проведён анализ мировоззрения учёных-тюркологов. При этом использован сравнительный метод, который базируется на обширном фактическом материале. Особое внимание уделено причинам происхождения долгих гласных, дополнению и уточнению точек зрения по данной научно-теоретической проблеме. В целом в статье представлено сравнение фактического материала в языках, много внимания уделяется интерпретации теоретических проблем, что особенно важно для тюркских и кыргызского языков.

Ключевые слова: “древние” (“первичные”, “вторичные”, “ранние”) долгие гласные; фонемная роль; дифтонги; артикуляционные изменения; фонетические ассоциации; эволюционное развитие; гласные; согласные; гласные звуки; образование.

**“БАЙЫРКЫ” (“БАШТАПКЫ”) ЖАНА “КИЙИНКИ”
СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР ЖАНА АЛАРДЫН ПАЙДА БОЛУШУ**

Т.А. Ашыралиев

Аннотация. Бул илимий макалада биринчи жолу “байыркы” (“баштапкы”) жана “кийинки” созулма үндүүлөр, алардын келип чыгышы, кайра жаралуу доорунда пайда болгон фонетика тармагындагы орду, тилдерде сакталып калган фонемалык сөз маанисинин ажыратуучулук ролу каралат. Бул маселе боюнча түркологу-окумуштуулардын дүйнө таанымына талдоо жүргүзүлдү. Мында кеңири фактылык материалга негизделген салыштырма ыкма колдонулган. Созулма үндүүлөрдүн келип чыгуу себептерине, бул илимий-теориялык маселе боюнча көз караштарды толуктоого жана тактоого өзгөчө көңүл бурулат. Жалпысынан макалада тилдердеги фактылык материалдарды салыштыруу берилген, теориялык маселелерди чечмелөөгө көп көңүл бурулган, бул түрк жана кыргыз тилдери үчүн өзгөчө маанилүү.

Түйүндүү сөздөр: “байыркы” (“баштапкы”, “кийинки”, “эрте”) созулма үндүүлөр; фонематикалык ролу; дифтонгдор; артикуляциялык өзгөрүүлөр; фонетикалык бирикмелер; эволюциялык өнүгүү; үндүү тыбыштар; үнсүздөр; үндүү тыбыштар; билим берүү.

**“ANCIENT” (“PRIMARY”) AND “SECONDARY”
LONG VOWELS AND THEIR ORIGIN**

T.A. Ashyraliev

Abstract. For the first time, this scientific article examines the “ancient” (“primary”) and “secondary” long vowels, their origin, place in the field of phonetics that arose during the Renaissance, and the phonemic and semantic roles preserved in languages. An analysis of the worldview of Turkic scientists has been carried out on this issue. At the same time, a comparative method was used, which is based on extensive factual material. Special attention is paid to the causes of the origin of long vowels, the addition and clarification of points of view on this scientific and theoretical problem. In general, the article presents a comparison of factual material in languages, much attention is paid to the interpretation of theoretical problems, which is especially important for the Turkic and Kyrgyz languages.

Keywords: “ancient” (“primary”, “secondary”, “early”) long vowels; phonemic role; diphthongs; articulatory changes; phonetic associations; evolutionary development; vowels; consonants; vowels; education.

Жалпы түрк тилдеринде “байыркы” (“первичный”) жана “кийинки” (“вторичный”) деп аталган созулма фонемалар көп учурайт. Булар жөнүндө окумуштуулар тарабынан ар түрдүү жагдайлары боюнча изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Бирок ошондой болсо да, айрым өзгөчөлүктөрү боюнча тактоо, толуктоо киргизүү зарылчылыгы пайда болду.

Ар бир сөздө белгилүү бир тыбыштар катышып, сөз маанилерин ажыратууда маанилүү роль ойнойт. Буларга “байыркы” жана “кийинки” созулма фонемалар да кирет. Тыбыштык системага кирүү менен түрк тилдеринин фонетика тармагынын актуалдуу маселелерине айлангандыгы тилдердин тарыхында кеңири белгилүү. Созулмалар жөнүндө тилдерди салыштырма ыкмада көптөгөн изилдөө иштери орун алган [1, 38–39-бб.; 2, 8–32-бб., 34–57-бб.; 3; 4; 5, 160–202-бб.; 6] ж. б.

Түрк жана кыргыз тилдеринде: *aa, ээ, oo, ee, iii, ыы, уу, үү* сыяктуу созулмалар кездешет. Сөз маанилерин ажыратуу менен сөздөрдүн бардык позициясында колдонулуп сакталып келүүдө.

Мисалы: туркменский (туркм.) – *aal* “светло-красивый”, *gyyz* “девочка”, *baash* “язва”, кыргызский (кырг.) – *саа, уук, жаан* же болбосо, мисалы: туркм. – *aak* “белый”, кырг. – *ак* “теки”, туркм., кырг. – *от* “травя”, туркм. – *оот* “огонь”, туркм. – *eel* “мокрый”, кырг. жана башка (ж. б.) – *ел* “умри” [5, 182–185-бб.].

Ошону менен бирге созулмалар жеке маанилүү же болбосо омонимдүү сөздөрдө сакталган.

Мисалы: якутский (якут.) – *уу* “вода”, кырг. – *уу* “охота”, *уу* “яд” жана башка ушу сыяктуу (ж.б.у.с.). Мындай өзгөчөлүк кыргыз тилинде да көп учурайт [5, 193-б.].

Созулма үндүүлөрдүн маани-маңызы, табияты мына ушул сыяктуу көптөгөн жаңы маанидеги сөздөрдү жаратууда жана сөздүк корумдун көбөйүшүнө чоң салым кошулгандыгы белгилүү. Тил канчалык узак жолду басса, бул фонемалар да тил тарыхы менен тыгыз байланышта калыптангандыгы менен өзгөчөлөнөт. Тилдин тарыхында бул фонемалар жогорудагыдай аталыштарда аталып келе жатат.

Пайда болуу же чыгыш доору тууралуу эки багыт бар экендиги, алсак, Л. Лигети [7] жана башкалар булардын алтай дооруна тиешелүүлүгүн билдиришсе, К.Г. Менгес [8]

жана башкалар “жалпы түрк дооруна” таандык деп эсептешкен. Фактылар жана изилдөөлөргө таянганда, VIII кылымдан XI кылымдагы Махмуд Кашгаринин сөздүгүнө чейинки доорлордо “байыркы” созулмалар, ал эми андан кийинки XIX кылымга чейинки доорлордо “кийинки” созулмалар пайда болгондугу белгиленген. “Жалпы түрк” дооруна Орхон-Енисей (VIII) кылымдан баштап, XI кылымдар аралыгы камтылары ачык-айкын далилденип, бул аралыкта жалпы байыркы жалпы түрк тилдеринин алгачкы уюткусу болгондугу менен түшүндүрүлөт. Демек, ушул мезгилде сөздөрдүн ар түрдүү фонетикалык варианттары пайда болуп “байыркы” созулмалардын келип чыгышына толук шарт түзүлгөндүгү белгилүү.

Илимий эмгектердеги изилдөө иштеринин жалпы мазмунун анализдегенде, айрым так эмес, талаш проблемалар, бир беткей көз караштар орун алган. Бирок, ошондой болсо да, жалпысынан алып караганда, чыгыш доорлору, өнүгүү, пайда болушу жана башка өзгөчөлүктөрү тууралуу орчундуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, башкача айтканда, XVIII кылымдын элүүнчү жылдарынан баштап, XIX кылымдардын акырына чейинки мезгилдерди камтыйт.

Маалыматтарга таянганда, “байыркы” созулмалар кээ бир гана түрк. тилдеринде сакталган болсо, “кийинки” созулмалар көпчүлүк түрк. тилдеринде сакталгандыгы аныкталган [1–3; 5; 9]. Көптөгөн фактыларды эске алганда, кээ бир түрк тилдеринде “байыркы” созулмалар менен берилсе, экинчи бир тилдерде кыска үндүүлөр, дифтонгдор же сөз тизмектери менен колдонулган.

Мисалы: туркм. – *бээш* “пять”, якут. – *биеш*, алтайский (алт.), кырг. – *н/беш*, казахский (каз.) – *бес*; алт., кырг. – *уул*, туркм. – *огул*, тувинский (тув.) – *баар* “печень”, туркм. – *багыр* ж. б. [10, 161–167-бб.].

“Байыркы” созулмалар алгачкы ирет айрым гана тилдерде сакталып калышы менен “кийинки” созулмалардан айырмаланат. Демек, мында тилдердеги диалектилердин тыбыштык түзүлүшүнүн ар башка мезгилдерде жана ар түрдүү шартта өнүккөндүгү менен тыгыз байланышкан. Фонема катары туруктуу сакталып калышында, биздин пикирибизде, төмөндөгүдөй негизги себептер болгондугу кажет:

1. Акустика-артикуляциялык жактан созулуу даражасынын туруктуу калыптанышы.
2. Сөз маанилерин ажыратуучу касиетке ээ болушу.
3. Графикалык белгилеринин практикада так сакталышы.

“Байыркы” созулмалардын кыскарышы жана ар кыл формаларга айланары тууралуу изилдөөлөр жок эмес [1; 2; 5; 6; 11] ж. б. Негизинен алып караганда, сөз ичиндеги созулмаларга түшкөн басымдын төмөндөшүнөн кыска үндүүлөргө айланышы далилденген. Кээ бир тилдер ортосунда дублет сөздөрдү пайда кылган.

Мисалы: туркм. – *баар*, тув. – *бар* “есть”, туркм. – *аат*, тув. – *ат* “имя” ж. б. Экинчиден, полифтонгдорго же сандык өзгөрүүлөргө айланары жөнүндө көз караштар да жок эмес. Бул пикирге кошулуу менен созулмалар дифтонгдорго өтөрү бекеринен эместей. Кээ бир учурда тескерисинче болушу мүмкүн.

Мисалы: *аа-ыа, оа; э-ие; о-уо; уу-уы; оо-уо* сыяктуу өзгөрөрүн көрсөтүүгө болот.

Мисалы: *ээн-иен* – “пустой”; *оот-уот* – “огонь”; *су-суы* – “вода”, тескерисинче; *суык-суук* – “холод”; *тоу-тоок* – “курица” ж.б.у.с.

Бул маселелерди жалпылап караганда, тилдердин фонетика тармагында ар кандай өзгөрүүлөр болуп турары, созулмалар менен башка тыбыштардын ортосундагы өз ара тарыхый диалектилик байланыштардын жакындыгы да себеп болушу абзел. Башкача айтканда, тыбыштык формалар ар кайсы тилдерде бир формадан экинчи бир формага өтүшү закон ченемдүү көрүнүш болгон.

“Байыркы”, “кийинки” созулмалардын өнүгүшү, пайда болушу жөнүндө да ар түрдүү пикирлер орун алган [2; 5; 6; 9].

Аталган созулмалардын пайда болушунда ортосунда эч кандай айырмалуу белгилер болбогондугун А.М. Щербак [9, 42-б.], А. Бишев [2] сыяктуу окумуштуулар билдиришип, экөөндө *тен* (й) тыбышы таасир этүүдөн пайда болорун такташкан. Демек, “байыркы” созулмалар кандай шарттарда пайда болгон болсо, “кийинки” созулмалар да ошондой эле жолдордо келип чыккан деген туура жыйынтыкка келишкен.

Негизинен алып караганда, бул маселелерге байланыштуу төмөндөгүдөй изилдөөлөр орун алган:

1. Сөз ичиндеги (v+c) үндүү+үнсүз, (v+c+v) үндүү+үнсүз+үндүү тыбыштык тизмектерден куралган комплекстердин эки үндүү ортосундагы жана сөз аягындагы (с) үнсүз тыбыштардын жоюлушунан пайда болору. Мисалы: *суг* – кырг., алт. – *суу* “вода” [5, 165-б.]; *йогын* – алт., кырг. – *жоон//оон* “толстый” [5, 163-б.] ж. б.
2. Үнсүздөрдүн үндүүлөргө айланып, механикалык жолдо жетишүүлөрүнөн. Мисалы: *агс* – *ооз* “рот” [5, 40-б.].
3. Эки муундуу сөздөрдүн бир муунга биригүүлөрүнөн. Мисалы: *огул-угул*, кырг. – *уул* “сын” [1, 40-б.].
4. Сөз ичиндеги (й//и) жана *в, г* үнсүздөрдүн жоюлушунан. Мисалы: *кыйз-кыйыз-кыыз; ийин-ийин*, чувашский (чув.) – *квак-каваковок-г/коок* [9, 125-б.]; *мага-маа* [5, 200-б.].
5. Эки окшошкон үндүүлөр ортосундагы үнсүздөрү жоюлуп, эки үндүүнүн бир муунга биригишинен. Мисалы: *тогот-тоот, каган-каан* [1, 40–42-бб.].
6. Дифтонгдор аркылуу пайда болору. Мисалы: *таук-тоок* [1, 30-б.].
7. Басым таасир этүүдө пайда болору. Мисалы: *тажы* кырг. – *таажы* хакасское (хак.) – *тэр-тээр* ж. б.

Ал эми окумуштуулар тарабынан “байыркы” созулмалар качан жана кантип пайда болгондугу жөнүндө талаш-тартыш проблемалар болгондугу белгилүү.

Бирок ошондой болсо да, изилдөө иштеринде айрым кемчиликтерге карабастан, В.В. Радлов [6, 106-б.], В. Грембек, К. Менгес [8], Л. Лигети [7, 92–93-бб.], Н. Педерсен [12], А.М. Щербак [9, 126, 134-бб.], Н.К. Владимирцов, А. Бишев [2] ж. б. окумуштуулар алдыда айтылган созулмалардын пайда болушунун теориялык закондоруна негиз салышкандыгын баса белгилеп кетүүгө болот. Изилдөөчүлөр көпчүлүк түрк тилдердеги сөздөрдүн ар түрдүү фонетикалык варианттарын созулма үндүүлөр менен салыштырышкан. Алсак, Л. Лигети [7], К.Г. Менгестер [8] сөз ичиндеги: *ооз, тооз, тааш* же *ойз, тойз* жана *обес, обер, тобуз* сыяктуу, монгольский (монг.) сөздөрү менен салыштырып

далилдөөгө көнүл бурушкан. Демек, менимче: *обес-овоз/оуоз-ооз*; *тобус-товуз-тоуоз-тооз* сыяктуу өнүгүүлөрдөн эки үндүү ортосунан *й*, *б//в//ν* үнсүздөрү жоюлуп, эки үндүү бир муунга биригүүдөн созулма (*oo*) келип чыккан.

Демек, тактап айтканда, алдыда көрсөтүлгөндөй, жогоруда жалпы аталган созулма үндүүлөр бирдей фонетикалык закондордун негизинде, башкача айтканда, сөз ичиндеги ар түрдүү тыбыштык айкалыштардын өнүгүү баскычтары аркылуу пайда болуусун көптөгөн фактылар толук далилдей алат. Сөз ичиндеги эки тыбыштык тизмектин үч тыбыштык айкалышка айланышынан соң, эки үндүүлөрүнүн өз ара артикуляциялык жактан (*алга, артка*) карай өзгөрүүлөрү негизги себептеринин бири болгон. Алсак, *aa* созулма – *ы* нын *a* га, *ээ* созулма – *и* нин *э* ге, *oo* созулма – *у* нун *o* го, *уу* созулма – *o* нун *у* га өтүшүнөн соң, эки окшошкон үндүүлөр ортосунан үнсүздөрү эки үндүүнүн үндөштүк таасирлеринен улам жоюлуп, эки муундун бир муунга биригип кетүүсүнөн жана дифтонгдордун бири экинчисине окшошуусунан келип чыгат.

Мисалы: *кувок//когок* – туркм. – *гоок* “синий”, кырг., алт. – *ийик*, туркм. – *шик* “веретено”, *кыйз-кыйыз* – якут., туркм. – *кыыз* “девушка”, туркм. диалект (диал.) – *аык*, туркм. – *аак* “белый”, туркм. диал. – *тыаш*, туркм. – *тааш* “камень”, кара-калпакский (к.-калп.), каз. – *уыз*, якут. – *уус* “мастер”, кырг. – *ууз*.

Алдыда айтылгандарга байланыштуу аталган созулма үндүүлөрдүн уңгу сөздөрдө өнүгүшү, пайда болушуна кыскача токтоло кетүү ылайык болду. Бул үчүн ар бир созулма үндүүлөрдүн тектеш түрк тилдердеги пайда болуу жолдору көрсөтүлмөкчү.

Созулма: *aa*, *ээ* нин келип чыгышы.

Сөз башында, ортосунда жана аягында: *айа ai/ai*, *айи, айы, аиа*; *агы-ага, ый-ыйа-айа*; *агы-авы- ава-ави, ава*; *ага, ана*; *эг//эг-эге*; *эй//эйе, иге-эге, ‘эйе, эңе* жана дифтонгдордун ар түрдүү жолдордо өзгөрүүлөрүнөн келип чыгат.

Мисалы: туркм. – *агыз*, каз. – *ауыз, авыз*, кырг. – *ооз* “рот”, туркм. – *янак//йанак*, тув. – *ча-ак*, хакасский (хакас.) – *наах*, кырг. – *жаак* “щетка”, туркм. – *йайа*, алт., кырг. – *жаа*, якут. – *саа*, хакас. – *чаа* “луг”, байыркы туркм. диал. – *айш-айыч-айач* [2, 35-б.], туркм. – *аач* “голодный”,

чув. – *йат//ыйат-айиат*, же туркм. – *ахт – агат* Махмуд Кашгари, якут. – *аад/т* “имя”. Мисалы: туркм. *йегин-йегин//йегин*, уйгурский (уйг.) – *жийен*, к.-калп. – *жейен*, алт. – *йээн*, тув. – *чээн*, кырг. – *жээн* “племянник”, уйг. – *эге*, азербайджанский (азер.) – *эга*, кырг., алт., тув. – *ээ мийе//мейе* жана каз. – *мие*, кырг., алт., тув. – *мээ* “мозг” ж.б.у.с.

Мында созулмалардын пайда болушунда жанаша муунда турган *ы*, *и*, *а* үндүүлөрдүн: *a*, *э//е* ге өтүп окшошуусу жана эки үндүү ортосундагы *t//r/r; b//v; f/i* үнсүздөрдүн жоюлуп, эки окшош үндүүлөрү бир муунга биригүүдөн улам *aa*, *ээ//е* созулмалар пайда болгон. Ошондой эле дифтонгдордун да өз ара окшошууларынан да келип чыгат.

Мисалы: каз. – *куыр* → кырг. – *куур* “жарить”, каз. – *суык* → кырг. – *суук* “холод”, каз. – *жиек* → кырг. – *жээк* “берег” ж.б.у.с.

Созулма: *ыы*, *ии* нин пайда болушу.

Бул созулма үндүүлөр кыргыз тилиндеги сөздөрдө жокко эсе. Көбүнчө якут., туркм. тилдерге таандык.

Сөз башында, ортосунда: *ы й/ ыйы; ий-ийи* сыяктуу үндүү менен үнсүздөн куралган эки тыбыштык тизмектин үндүүдөн кийин бир үндүү кошулуп үч тыбыштык айкалышка өнүгүшүнөн улам пайда болот.

Мисалы: хорезмский (хор.) – *айк*, к.-калп., кырг. – *ийк//ийик//*, туркм. – *шик* “веретено”, тув. – *ыйыш*, туркм. – *ыыш* “спрашивать”, кырг. – *ийин* [2, 38-б.], туркм., якут. – *иин* “берлога”, кыргызский диалект (кырг. диал.), кыргызский говор (кырг. гов.), туркм. д. – *ийиш//ийиш*, туркм. – *иши*, якут. – *иис*, кырг., алт., тув. – *иш* “работа”, кырг. диал., гов. – *кыйра//кыйыра*, туркм. – *кыыра* “разрушать”, кырг. диал., гов. – *кийр//кийир*, туркм. – *гиир*, якут. – *киир*, кырг. – *кир* “заходить” ж.б.у.с.

Бул созулмалардын пайда болушунда, жанаша муунда турган үндүүлөрдүн өз ара бири-бирине өтүп окшошконунан, башкача айтканда, *и* үндүүнүн *ы* га, *ы*, *е* үндүүлөрүнүн *и* ге өтүшүнөн соң, үндүүлөр ортосунан *й* үнсүз айтылбай калып, эки үндүү бир муунга биригүүдөн келип чыккандыгын алдыдагы фактылардан көрүүгө болот. Демек, ушундай ыкмадан туркм., якут. тилдерде: *ыы*, *ии* эринсиз ачык созулмалар пайда болгон.

Созулма: *oo, уу, өө, үү* нүн пайда болушу.

Сөз башында, ортосунда жана аягында: *ывал// обv-обv// ovo, ox-oxo// oxo// ого, уву//угу, өй-өйө, өг-өгө, өв-өвү-өвө, үй-үйү, үг-үгү* сыяктуу эки тыбыштык айкалыштын үч тыбыштык айкалышка айланышы жана сөз ичиндеги: *оы, оу, өү, үо, өү* сыяктуу дифтонгдордун өз ара өзгөрүштөрү себеп болгон.

Мисалы: якут. – *уот*, туркм. диал. – *охот*, туркм., Махмуд Кашгари – *оот* “огонь”, кырг – *от*, чувашский (чув.) – *кывак-кувок*, туркм. диал. – *ковок//когок*, туркм. – *коок* “синий”, туркм. – *огул*, тув., хак., шорский (шор.) – *оол* “сын” ж. б, каз., к.-калп. – *уыз*, кырг. диал. – *угуз//уғуз*, якут. – *уыч*, туркм. – *ууч* “конец” [2, 46-б.], байыркы түркм. (б. туркм.) – *сөңөк*, кырг. диал. – *сөңүк//сөгөк//сүйэк//сөйөк*, каз., к.-калп. – *сүек//сүөк*, кырг., алт., тув., хакас. – *сөөк* “кость”, эски жазма монгольский (эс. жаз. монг.) – *көгө*, каз.-монг., тув., алт., кырг. – *көө* “сажа”, б. туркм. диал. – *түвүн//түйүн*, якут. – *түүн* “ночь”, кырг. диал., кырг. гов. – *мүйз-мүйүз//мүвүз*, кырг., алт. – *мүүс/з*, “рог”, кырг. диал., гов. – *күүгүм*, кырг. – *күүгүм* “сумерки” ж. б.

Жогорудагы фактылар далилдегендей, жанаша муунда турган үндүүлөрдүн же дифтонгдордун, башкача айтканда, созулма *oo* нун келип чыгышында *a*, *у* нун, *o* го, созулма *уу* нун чыгышында *ы* нын *у* га, созулма *өө* нун чыгышында *э*, *у* нун *o* ге, созулма *үү* нун чыгышында *и* нин *ү* гө өтүшү, экинчиден, эки муунда турган үндүүлөр биригүүдөн улам уңгу сөз ичинде созулмалар келип чыккандыгын аныктоого жатат.

Ал эми тектеш тилдердеги мүчөлүү формаларда созулмалардан келип чыгышы тууралуу: И.А. Батманов [1, 44-б.], Н.К. Дмитриев [5, 189–191-бб., 195–197-бб.], Ф.Г. Исаков [5, 174-б.], А. Бишев [2, 109–117-бб.] жана башкалар тарабынан колго алынгандыгын айта кетүүгө болот. Анда якут., туркм., тув., хакас., кыргыз тилдердеги – *раак*, *-йаан*, *-аары*, *-аачы*, *-ыык*, *-аа*, *-аар*, *-иир*, *-аан*, *-аап*, *-уу*, *-луу*, *-оо*, *-ее*, *-уу*, *-дооч* ж. б. мүчөлүү формаларда жолуккан созулмаларга токтолушкан. Бирок ошондой болсо да, чыгышы жөнүндө жеткиликтүү денгээлде изилдөө иштери колго алынган эмес. Негизинен алып караганда, уңгу сөздөрдө кандай жолдордо пайда болгон болсо, ошондой эле ыкмаларда,

башкача айтканда, уңгу менен мүчөлөр ортосунан (*v+c+v*) үндүү+үнсүз+үндүү сыяктуу тыбыштык айкалыштык формаларын өнүгүшүнөн уңгу сөздүн аягындагы мүчө башындагы эки окшош үндүүлөрдүн биригишинен созулмалар пайда болот. Жалпы алганда, мүчөлүү формалардагы созулма үндүүлөр тектеш түрк тилдеринде төмөндөгүдөй ыкмаларда пайда болушун сунуш кылууга болот.

Уңгу сөз менен ага жалганган мүчөлөр ортосунан *г*, *й* ж. б. үнсүз тыбыштардын үндүүлөрдүн үндөштүк таасиринен айтылбай калып, жанаша муунда орун алган эки окшош үндүүлөрдүн биригип айтылып калышынан улам сөз мүчөлөрүндө созулмалар пайда болот. Булар боюнча төмөндөгү фактылар далилдейт.

Мисалы: туркм. *окы+й+ан* → *окаан* “читал”, *ойла+й+ап* → *ойлаан*; кырг. *ойлоп* “думать”; тув. *бода+ган* → *бодаан* “думавший”, *бижитиме+ген* → *бижитимеен* “ненаписанный”; хакас. *паста+га* → *пастаан* “начинать”, тув. *сез+ле+ген* → *созлеен* “говори”; хакас. *сина+гаш* → *санааш* “думай”; кырг. *ойло+гок* → *ойлоок* “задумчивый”.

Кээ бир учурда уңгу менен мүчөлөрдүн ортосунда орун алган эки башка үндүүлөрдүн өз ара артикуляциялык жактан бири экинчисине карата окшошуусунан соң, эки үндүү ортосунан бир үнсүз тыбышы жоюлуп, эки окшош үндүүлөрдүн биригип кетүүсүнөн улам созулмалар келип чыгат. Бул ыкма аталган эки созулмаларга толук тиешелүү болуп саналат.

Мисалы: тув. *кижи+ге* → *кижээ* “человеку”; кырг. диал. *чабы+ул* → *чабуул* “атака”; туркм. *башла+тып* → *башлаан* “начиная”, *ишле+ип* → *ишлээп* “поработать” ж. б.

Демек, мында *-и* үндүүнүн *e* ге, *-ы* үндүүнүн *у* га, *-ы* үндүүнүн *a* га, *и-* үндүүнүн *e* ге артикуляциялык жактан окшошуусунан соң, үндүүлөр ортосунда турган үнсүзү жоюлуп, үндүүлөрү биригүүдөн келип чыгат.

Уңгу сөз аягындагы үндүү менен мүчө башынан орун алган окшош үндүүлөрүнүн биригип айтылып калышы себеп болот.

Мисалы: тув. *чуру+ур* → *чуруур* “тот, который будет решать”, *беруле+ер* → *берулээр* “тот, который будет охотиться на волков”; хакас. *сана+аш* → *санааш* “думать”, *сезле+ен* → *созлеен* “говори” [5, 173, 176-бб.].

Кыргыз тилинде да ушул сыяктуу көрүнүштө пайда болгон созулмалар бар.

Мисалы: чардо+оч → *чардооч* “инструмент”, баяндо+оч → *баяндооч* “сказуемое”, терде+эк → *тердээк*, башта+ак → *баштаак*, сүрө+өч → *сүрөөч*, ойно+ок → *ойноок*, ж. б [1, 44-б.].

Жалпысынан алганда, бул илимий макалада “байыркы” жана “кийинки” созулмалардын табияты, фонемалык өзгөчөлүктөрү, алардын жалпы түрк, кыргыз тилдерине тиешелүүлүгү, чыгыш доору, уңгу сөздөрдө, мүчөлүү формаларда өнүгүшү, пайда болушуна, байланышкан орчундуу проблемалар жөнүндө илимий анализдер берилди. Айтылган созулма үндүүлөрдүн ар түрдүү фонетикалык өзгөрүү закондорун эске алуу менен пайда болушунун негизги себептерин көрсөтүүгө көңүл бурулду.

Поступила: 31.10.23; рецензирована: 28.12.23; принята: 30.12.23.

Адабияттар

1. *Батманов И.А.* Фонетическая система современного киргизского языка / И.А. Батманов. Фрунзе, 1946.
2. *Биишев А.* Первичные долгие гласные в тюркских языках / А. Биишев. Уфа, 1963.
3. *Корш Ф.Е.* Слова “балдик” и долгота гласных в тюркских языках / Ф.Е. Корш // Живая старина. Вып. 2–3. СПб., 1909.
4. *Поливанов Е.Д.* К вопросу общетюркской долготы гласных / Е.Д. Поливанов // Бюллетень Средне-Азиатского гос. ун-та, 1924.
5. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков / под общ. ред. [и с введ.] чл.-кор. АН СССР Н.К. Дмитриева; Акад. наук СССР. Ин-т языкознания. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955.
6. *Radloff W.* Phonetik der Nördlichen Türk-sprachen / W. Radloff. Leipzig, 1982.
7. *Ligeti L.* Turkce uzun vokallez. Tuzkiat memyasi / Л. Лигети. Istanbul, 1942. С. VII–VIII, cuzl.
8. *Menges K.H.* Benezkungen Zuz Vezgleichenden czammatik des Tuzkmenischen. Repsin tedzom. Archiv Ozien talni / К.Н. Menges. Rzaha, 1939. № 1.
9. *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков / А.М. Щербак. Л.: Наука, 1970.
10. *Kazahka E.* Zur frage nach uzspzung lichen Vokallangen im Tschunas chen studia orientalia XIV / E. Kazahka. Hels, 1950.
11. *Nemeth S.* Die Lange vokale im jakutischen. Ksz XV / S. Nemeth. Budapest, 1914.
12. *Pedezsen H.* Tukische butquestre Zomc. B 57. Hff. III / H. Pedezsen. Leipzig, 1903.